

DENK JE DAT JE ALLES GEHAD HEBT...

Ton van der Wouden

Taalkundig onderzoeker Meertens Instituut Amsterdam

Ik ken vrijwel alle clichés in dit boek. Sterker nog: iedere keer weet ik in welke situatie ik ze zou gebruiken, al ben ik me daar zelfs als taalkundige niet of nauwelijks van bewust wanneer ik met mensen praat. Ook ik vraag mijn bezoek 'Wat willen jullie drinken?' En ik verbaas me helemaal niet als ze dan vragen 'wat ik in huis heb' of 'wat er open is'. En een heel huwelijksleven is samengebald in 'Je vader niet meer, hoor, die moet nog rijden.'

Op school leer je al deze standaarduitdrukkingen niet. Een hele kluit voor mensen die het Nederlands niet als moedertaal hebben. Want de zinnen begrijpen is één ding – en niet eens het moeilijkste, want ze zijn vrij letterlijk – maar om er echt bij te horen moet je ze ook op het juiste moment en in de juiste vorm kunnen gebruiken. En er zijn nog heel veel meer clichés dan de ruim 1500 die je hiervoor hebt kunnen lezen.

Waarom hebben al die zinnen nu zo'n vaste vorm, en waarom geeft het zo'n grappig effect als je ze bij elkaar ziet? Dat heeft alles te maken met de verborgen laag in de taal die Wouter en Pepijn met hun boek hebben aangeboord. Hun verzameling zegt iets over hoe taal in ons hoofd zit.

Woordenboek + grammatica

Al eeuwen voor Christus stelde een taalkundige in India, Pāṇini, dat het menselijk taalvermogen uit twee onderdelen bestaat: een woordenboek, en een set regels (grammatica, noemen we dat nu) om de woorden uit dat woordenboek te combineren tot zinnen.

Een voorbeeld: als ik een hond een man zie bijten en ik wil dat vertellen, dan zoek ik (onbewust en razendsnel) in het woordenboek in mijn hoofd de woorden *hond* en *man* en *bijten* op en combineer ze in mijn hoofd tot het zinnetje 'Hond bijt man'. Wie dat zinnetje hoort, ontleedt het (ook weer onbewust en razendsnel) met de grammatica in zijn hoofd en zoekt de woorden op in zijn woordenboek. Als je dat doet, weet je dat er iets gebeurt tussen een zoogdier met scherpe tanden en een medemens. En je weet ook, dankzij de grammatica in je hoofd, dat de hond de bijter is en de man degene die gebeten wordt – anders had ik wel 'Man bijt hond' gezegd.

Toch moet ons taalvermogen ingewikkelder zijn dan alleen een grammatica en een woordenboek. Zo zijn er allerlei Nederlandse uitdrukkingen waarvan de betekenis níét een simpele optelsom is van de betekenissen van elk afzonderlijk deel. Neem de uitdrukking 'De laatste loodjes wegen het zwaarst'. Volgens Onze Taal betekent dat "dat het afmaken van een taak of opdracht het moeilijkst is; dat laatste stukje vraagt het meeste doorzettingsvermogen". Helemaal waar. Maar lètterlijk is de uitdrukking helemaal niet waar, want alle loodjes (gewichtjes om iets te wegen) zijn juist precies even zwaar. Je moet de uitdrukking ooit geleerd hebben om die goed te kunnen begrijpen en te kunnen gebruiken: aan alleen de grammatica en het woordenboek in je hoofd heb je hier niet genoeg.

Brokken taal

Uitdrukkingen zijn dus voorbeelden van 'brokken taal' die in ons hoofd zitten. Je ziet zulke brokken soms ook terug bij mensen die een hersenaandoening hebben die hun taalvermogen aantast. Er zijn gevallen bekend van patiënten die door een hersenbloeding of een ongeluk geen begrijpelijke zin meer konden formuleren. Maar ondertussen konden ze nog wel het Onzevader opzeggen, of het verplegend personeel begroeten met 'Goedemorgen, zuster', terwijl ze het woord *morgen* niet meer konden vinden. Deze patiënten kunnen nog wel op vaste uitdrukkingen komen als 'Goedemorgen, X' en langere stukken zoals een gebed of lied, maar niet meer op de woorden in hun woordenboek om zinnen mee te maken.

Wetenschappers zien dat als een duidelijke aanwijzing dat langere stukken taal, inclusief 'gebruiksaanwijzing' (situatie en gevoelswaarde), op een andere plek in het taalvermogen opgeslagen moeten zijn dan de 'gewone' onderdelen: de woorden en de grammatica. En volgens

diezelfde wetenschappers kent en begrijpt een geoefende taalgebruiker duizenden en duizenden van dat soort vaste uitdrukkingen, waaronder dus ook de clichés in dit boek.

Sociale functie

Als we zo massaal voorgekookte zinnen gebruiken, moet dat wel voordelen hebben – en inderdaad, die voordelen zijn er. In de eerste plaats zijn clichés een extra handige manier om informatie over te dragen – dat doet taal natuurlijk altijd, maar deze zinnen maken het makkelijker. Bij elke zin voel je namelijk haarfijn aan wat ermee bedoeld wordt, wat de kans op misverstanden verkleint. En het is natuurlijk heel efficiënt om geen nieuwe zin te hoeven bouwen, maar om hem kant-en-klaar van de plank te kunnen halen.

Maar de belangrijkste rol van vaste uitdrukkingen is dat ze een sociale functie vervullen. De mens is een sociaal wezen, en functioneert het best in een groep – net als onze neefjes en nichtjes, de mensapen. Die mensapen besteden grote delen van de dag aan vlooiën, waarmee ze naar verluidt hun sociale verhoudingen uitdrukken en bestendigen: ik vlooi jou dus jij staat hoger dan ik, jij laat je door mij vlooiën dus je gaat me waarschijnlijk niet bijten, en ga zo maar door.

Nu zijn er wetenschappers die ons taalgebruik hebben vergeleken met het vlooiën van apen: met praten – het overdragen van informatie, maar ook slap ouwehoeren – bouwen we aan onze onderlinge relaties, en met roddelen kunnen we ons positioneren ten opzichte van mensen die er niet bij zijn. Bovendien kunnen we, door de juiste uitspraak op het juiste moment te gebruiken, laten zien dat we de regels van onze groep kennen – boven de grote rivieren zeg je ‘Smakelijk eten!’ of ‘Eet smakelijk!’, daaronder ‘Smakelijk!’, en in sommige kringen hoor je dat dan weer juist niet te zeggen omdat het als burgerlijk geldt. Clichés laten zien dat we geen bedreiging voor de groep vormen, maar bevestigen juist dat we er helemaal bij horen.

Kijk, daar hebben we wat aan!

Verder lezen?

De vergelijking tussen vlooiën en taal wordt het best uitgewerkt in het boek *Grooming, gossip and the evolution of language* van Robin Dunbar uit 1996. Ray Jackendoff heeft zijn vrouw en zijn dochter jarenlang de oplossingen van de Amerikaanse versie van het spelprogramma *Rad van fortune* laten opschrijven en komt onder andere op grond van die gegevens tot de conclusie dat geoefende taalgebruikers tienduizenden vaste uitdrukkingen moeten kennen (*The architecture of the language faculty*, 1997). Alison Wray ten slotte geeft een mooi overzicht van het onderzoek naar vaste uitdrukkingen in taalverwerving en taalverlies in haar boek *Formulaic language and the lexicon* uit 2002.

Ton van der Wouden doet onderzoek naar de structuur van woorden en vaste uitdrukkingen in het Nederlands van nu, en schreef onder veel meer artikelen in *Onze Taal* en het boekje *Verboden op het werk te komen* over typische taalverschillen tussen het Nederlands van Nederland en dat van België. Meer informatie op www.tonvanderwouden.nl.